

РОЗМЕЖУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ КАТЕГОРІЙ «ГРОМАДЯНИ», «ГРОМАДСЬКІСТЬ», «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО» ТА «ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА» У КОНТЕКСТІ ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Брановицький Віктор Володимирович,

кандидат економічних наук,
докторант

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
адвокат, старший партнер АО «КБ Партнерс»

ORCID ID: 0000-0002-4339-2214

Статтю присвячено розмежуванню юридичних категорій «громадяни», «громадськість», «громадянське суспільство» та «інститути громадянського суспільства» у контексті визначення суб'єктів адміністративно-правових відносин (зокрема, з питань адміністративно-правового забезпечення реалізації права громадян користування природними об'єктами права власності народу України).

Розглянуто сучасний стан вживання перерахованих понять у нормативно-правових актах України. Наведено дефініції термінів «громадяни», «громадськість», «громадянське суспільство» та «інститути громадянського суспільства», закріплені на нормативному рівні, розміщені у словниках, енциклопедіях і глосаріях, а також запропоновані у наукових джерелах. Проаналізовано контекст застосування цих понять у положеннях нормативно-правових актів. Наголошено на необхідності встановлення на нормативному рівні правового зв'язку між правом на участь в управлінні державними справами, належним громадянам як фізичним особам, та його реалізацією суб'єктами права, які за своєю правовою природою і організаційно-правовою формою до них не належать. Для вирішення цього завдання сформульовано рекомендації із видання роз'яснень з боку Конституційного суду України стосовно тлумачення та застосування положень ст. 38 Конституції України і доповнення нормативно-правових актів, якими встановлено засади участі громадян в управлінні державними справами, положеннями, що, наприклад, міститимуть норми стосовно стосунку юридичних осіб, громадських об'єднань та інших суб'єктів до участі в управлінні державними справами.

У контексті розмежування досліджуваних у статті категорій підсумовано, що: 1) громадськість є найширшим поняттям, яке включає усіх недержавних суб'єктів права, перерахованих вище; 2) громадянське суспільство – політично і соціально активна частина громадськості, яка реалізує закріплене у ст. 38 Конституції України право у різних галузях публічної політики за передбаченими законодавством формами й способами. До його інститутів чинне законодавство відносить конкретний перелік колективних, недержавних і непідприємницьких суб'єктів; 3) громадяни – це одинична й засаднича ланка й елемент громадськості та громадянського суспільства, якою є фізичні особи – носії прав та інтересів, в інтересах яких функціонують інститути громадянського суспільства, які, однак, при цьому можуть самостійно реалізовувати право на участь в управлінні державними справами у передбачених законом випадках переважно у власних інтересах або в інтересах більшості. Сформульовано думку про те, що у випадках реалізації зазначеного права громадяни виступають як складова частина громадянського суспільства.

Ключові слова: громадяни, громадськість, громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, розмежування, співвідношення, законодавство, участь в управлінні державними справами, публічна адміністрація, публічне адміністрування.

Branowicki Viktor. Delimitation of the "citizens", "public", "civil society" and "institutions of civil society" legal categories in the context of the definition of subjects of administrative and legal relations

The article deals with the delimitation of the "citizens", "public", "civil society" and "civil society institutions" legal categories in the context of defining the subjects of administrative and legal relations (in particular, on the issues of administrative and legal support for the realization of the right of citizens to use natural objects of property rights of the people of Ukraine).

The current state of application of these concepts in the normative legal acts of Ukraine is considered. The definitions of the "citizens", "public", "civil society" and "civil society institutions" terms are given, fixed at the normative level, placed in dictionaries, encyclopaedias and glossaries, as well as proposed in scientific sources. The context of the application of these concepts in the provisions of normative legal acts is analysed. It is emphasized that it is necessary to establish at the regulatory level a legal link between the right to participate in the management of state affairs, owned by citizens as individuals, and its implementation by subjects of law who, by their legal nature and organizational and legal form, do not belong to them. To solve this problem, recommendations are formulated for issuing explanations from the Constitutional Court of Ukraine regarding the interpretation and application of the provisions of Art. 38 of the Constitution of Ukraine and the additions of normative legal provisions, that establish the fundamentals of citizens' participation in the management of state affairs, provisions that, for example, will contain norms regarding the relationship of legal entities, public associations and other entities to participate in the management of state affairs.

The article's analysis of the differences between the various categories leads to the following conclusions: (1) the public is the broadest concept and encompasses all of the aforementioned non-state legal entities; and (2) civil society is a politically and socially active part of the public that implements the right, as enshrined in Art. 38 of the Constitution of Ukraine, to participate in various areas of public policy in the forms and ways provided by law. To its institutions, the current legislation includes a specific list of collective, non-state and non-entrepreneurial entities; (3) citizens are a single and fundamental link and element of the public and civil society, which are individuals – bearers of rights and interests, in the interests of which the institutions of civil society function, but at the same time they can independently exercise the right to participate in the management of state affairs primarily in their interests or the interests of the majority in situations when it is required by law. The opinion is developed that in cases of realization of this right, citizens act as a component of civil society.

Key words: *citizens, public, civil society, civil society institutions, demarcation, correlation, legislation, participation in the management of public affairs, public administration, public management.*

Одним із завдань, поставлених сьогодні перед суб'єктами публічної адміністрації, є активізація залучення та впровадження ефективних форм участі громадськості в управлінні публічними справами. Особливості правового статусу громадськості включно з належними їй правовими можливостями, доступні засоби впливу на діяльність і рішення публічної адміністрації та наслідки їх використання призвели до того, що вже протягом тривалого часу вчені визнають її окремим різновидом суб'єктів адміністративно-правових відносин. Проте, попри наявний нормативно-правовий базис, яким закріплено механізм участі громадськості в управлінні публічними справами, а також численні стратегічні завдання, які ставляться з метою удосконалення публічного адміністру-

вання у державі, розвитку громадянського суспільства і підвищення рівня реалізації прав і свобод громадян, сучасне законодавство і практика його застосування перебувають все ще на незадовільному рівні. Викладене потребує підготовки наукових обґрунтувань шляхів удосконалення нормативно-правових актів, якими регулюються адміністративно-правові відносини участі громадськості.

У такому контексті, на нашу думку, треба почати із засадничих питань, які вказують не лише на якість нормативно-правових актів, а й безпосередньо впливають на практику їх розуміння, тлумачення і застосування. Зокрема, ідеться про термінологічний апарат, який використовується у них, адже від вибору юридичної категорії для позначення певного явища

залежить напрямок тлумачення правових норм і можливість їх застосування у певному випадку. У зв'язку з цим важливо зазначити, що законодавство в окресленій сфері характеризується досі термінологічною невизначеністю та використанням юридичних понять без врахування їх сутності та відмінностей.

Зокрема, наголосимо на тому, що у нормативно-правових актах, присвячених участі громадськості в управлінні публічними справами, для позначення цієї категорії суб'єктів використовується низка таких суміжних термінів, як громадяни, громадськість, громадянське суспільство та його інститути. З одного боку, через їх співзвучність можна припустити, що ідеться про одних і тих самих суб'єктів права, а використання різних найменувань зумовлене, наприклад, необхідністю уникнення тавтології. Проте, з іншого боку, коли ідеться про нормативно-правові акти, важливим і доцільним є використання чіткої, однозначної та єдиної термінології, оскільки кожному з перерахованих термінів властиве своє розуміння й змістовне наповнення. Отже, їх одночасне використання не сприятиме формуванню коректного сприйняття нормативно-правових положень і викликатиме лише появу запитань до них стосовно того, чи ідеться про одних або ж про різних суб'єктів.

Опираючись на вказане, зазначимо, що метою статті є розмежування юридичних категорій «громадяни», «громадськість», «громадянське суспільство» та «інститути громадянського суспільства». Для її досягнення пропонуємо дослідити і співвіднести перераховані поняття, що сприятиме уточненню, наприклад, таких питань: системи суб'єктів адміністративно-правових відносин (в межах даної статті – з питань адміністративно-правового забезпечення реалізації права громадян на користування природними об'єктами права власності народу України); яке з названих вище понять найбільш відповідає правовій дійсності та коректно відображає зазначену вище систему; чи є можливим те, що відповідно до положень чинного законодавства кожне з цих понять застосовується до різних випадків і форм участі у публічному адмініструванні, здійснюваної різними

групами суб'єктів окремо (громадянами, громадськістю та інститутами громадянського суспільства).

Рухаючись у цьому напрямку, передусім зауважимо, що правова можливість участі громадян, громадськості та інститутів громадянського суспільства ґрунтується на закріпленому у ст. 38 Конституції України [1] праві громадян на участь в управлінні державними справами [1], яке тлумачиться у наукових джерелах як правова можливість громадян бути долученими до діяльності органів публічної влади з власної ініціативи або з ініціативи органів публічної влади з метою кращого врахування, дотримання та забезпечення інтересів суспільства при реалізації влади органами публічної влади [2]. Правовий зв'язок громадськості й інститутів громадянського суспільства із цим правом підтверджується як науковими джерелами, у яких воно розкривається із використанням цих термінів та з урахуванням нормативно-правових актів, в яких вони також застосовні [2; 3; 4; 5; 6], так і законодавством, присвяченим питанням участі в управлінні державними справами, формування та реалізації публічної політики на державному та місцевому рівнях, в яких при розкритті питань про участь вживаються ці поняття поряд та/або замість терміну «громадяни» [7; 8; 9; 10].

Наприклад, Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики [7], залучення громадян до участі в управлінні державними справами передбачає консультації з громадськістю [7]. Іншими словами, згідно з чинним законодавством право громадян, закріплене у ст. 38 Конституції України [1], реалізується через взаємодію з громадськістю, що підтверджує належність названого положення Конституції до правового підґрунтя участі громадськості у публічному адмініструванні загалом. Водночас це свідчить також і про тісний зв'язок або навіть про ймовірну синонімічність понять «громадяни» і «громадськість» з точки зору суб'єктів нормотворчості, адже у протилежному випадку суб'єкти, які позначаються за допомогою останнього терміну, не могли б здійснювати свою діяльність у контексті реалізації ними належного їм як громадян

нам права. Однак, на нашу думку, такий стан застосування юридичної термінології є дещо некоректним, розмитим та позбавленим належного обґрунтування з викладеної вище причини щодо належності кожній категорії власного означення. Враховуючи це, пропонуємо розглянути дефініції перерахованих понять та особливості їх вживання в окресленій сфері.

Так, беручи до уваги положення нормативно-правових актів і дані, які містяться у юридичних словниках, зробимо певні зауваження. Термін «громадянин» визначається як «особа, яка набула громадянство...» [11], «фізична особа» [12; 13]. Отже, він позначає виключно фізичних осіб. Зі свого боку, термін «громадськість» згідно з ч. 4 ст. 2 Орхуської конвенції [14] означає одну або більше як фізичних, так і юридичних осіб, а також їх об'єднання, організації, групи [14]. Тобто дане поняття є ширшим, ніж поняття «громадяни», і не обмежується ними. Отже, з положень законодавства, якими урегульовано різні форми участі громадськості [7; 10] у ракурсі реалізації закріпленого ст. 38 Конституції України права [1], бачимо, що вони передбачають правову можливість залучення до управління державними справами не лише громадян як фізичних осіб, а й інших суб'єктів права, які за своєю правовою природою такими не є, але охоплюються поняттям «громадськість».

Отже, коли ідеться про участь у публічному адмініструванні за напрямком адміністративно-правового забезпечення реалізації права на користування природними об'єктами і права власності народу України загалом, на нашу думку, термін «громадяни» вживати недоречно, оскільки він є надто вузьким і не узгодженим із правовими реаліями, відповідно до яких участь в управлінні державними справами відбувається за допомогою взаємодії суб'єктів публічної адміністрації з різними суб'єктами права, система яких не обмежується фізичними особами. Проте його використання може бути доцільним у тих випадках, коли законодавство прямо передбачає конкретні правові можливості окремої участі саме фізичних осіб, що зумовлюють у подальшому також необхідність вивчення й класифікації форм участі за критерієм суб'єктів. Однак зауважимо,

що така класифікація має сенс з точки зору розмежування правомочностей громадян з метою встановлення напрямків реалізації їх конституційних прав.

Крім того, зауважимо також, що окреслена вище ситуація свідчить про недосконалість застосованої юридичної термінології у нормативно-правових актах. Зокрема, вважаємо, що в їх положеннях не вистачає висвітленого правового зв'язку між правом громадян як фізичних осіб та його реалізацією суб'єктами права, які за своєю правовою природою і організаційно-правовою формою до них не належать. Зазначене завдання, на нашу думку, можливо реалізувати шляхом: 1) видання роз'яснень з боку Конституційного суду України стосовно тлумачення та застосування положень ст. 38 Конституції України [1], включаючи надання пояснень стосовно можливості та правового підґрунтя реалізації прав фізичних осіб іншими суб'єктами права; 2) доповнення нормативно-правових актів, у яких встановлені засади участі громадян в управлінні державними справами, положеннями, що, наприклад, міститимуть норми стосовно стосунку юридичних осіб, громадських об'єднань та інших суб'єктів до участі в управлінні державними справами, адже у протилежному випадку незрозуміло, чому при згадці про залучення фізичних осіб до відповідної діяльності суб'єктів публічної адміністрації цей процес розкривається через залучення ширшого кола суб'єктів. Тобто має місце термінологічна суперечність, яка не сприяє дотриманню вимог нормотворчої техніки стосовно однозначності, зрозумілості, відповідності правовим реаліям тощо положень законодавства [15, с. 15; 16, с. 463–467].

Рухаючись далі, наголосимо на тому, що у нормативно-правових актах, присвячених повністю або частково окресленим відносинам, для позначення зазначеної категорії суб'єктів поряд із поняттям «громадськість» широко використовуються також категорії «громадянське суспільство» та/або «інститути громадянського суспільства». При цьому важливо звернути увагу на те, що їх застосування здійснюється дещо суперечливо: 1) в одних нормативно-правових актах ці терміни застосовуються як тотожні за своїх змістом (наприклад, у Національній стратегії

сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр. [17] положення про розвиток громадянського суспільства розкриваються за допомогою терміну «громадськість». Ідеться про формулювання, пов'язані із налагодженням взаємодії органів публічної влади і громадськості, впливом громадськості на суспільно-політичні перетворення тощо [17]. Тобто з цього випливає, що громадянське суспільство і громадськість не розмежовуються у даному нормативно-правовому акті і сприймаються як синонімічні правові категорії); 2) в інших нормативно-правових актах ці терміни застосовуються як відмінні категорії із самостійним правовим значенням (зокрема, згідно з розд. І Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр. [18] громадяни та суспільні групи (на нашу думку, до сукупності цих суб'єктів цілком можливо застосувати термін «громадськість» з огляду на викладене нами вище) забезпечують представництво, реалізацію й захист прав та інтересів через інститути громадянського суспільства [18]. Іншими словами, термін «інститути громадянського суспільства» використаний у згаданому нормативно-правовому акті у розумінні суб'єктів, через які громадськість опосередковано приймає участь в управлінні державними справами, що підтверджує їх відмінну правову сутність). Іншим прикладом розмежування цих категорій є вживання термінів «інститути громадянського суспільства» і «громадськість» для позначення різних учасників відносин у цій сфері. Наприклад, у п. 7 Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики [7] зазначено, що громадські ради та інститути громадянського суспільства можуть ініціювати консультації з громадськістю [7], з чого, на нашу думку, випливає, що вони діють відокремлено від громадськості та їх участь у механізмі залучення останніх до управління державними справами відрізняється від безпосередньої участі у таких консультаціях. Отже, у такому разі громадськість діє безпосередньо, а не через інститути громадянського суспільства. Це дає змогу припустити, що законодавство розмежує випадки безпосередньої

та опосередкованої через інститути громадянського суспільства участі громадськості, що дає змогу їх класифікувати, наприклад, за критерієм представництва інтересів (самостійно або за допомогою інших суб'єктів). Але для підтвердження цієї тези доцільно дослідити передбачені законодавством можливості й механізми участі громадян та громадськості в управлінні державними справами, що має стати предметом окремого наукового дослідження, оскільки мета поточної статті обмежена теоретичними аспектами розуміння і розмежування перерахованих у її назві юридичних категорій.

До того ж для завершення сформульованої вище думки доречно також розглянути дефініції понять «громадянське суспільство» та «інститути громадянського суспільства». З цього приводу зауважимо, що термін «інститути громадянського суспільства» визначається на нормативно-правовому рівні як перелік конкретних суб'єктів, який охоплює громадські об'єднання, недержавні засоби масової інформації, непідприємницькі товариства і установи, професійні спілки та їх об'єднання тощо [7; 19]. Іншими словами, це завжди колективні, недержавні і непідприємницькі суб'єкти права, а фізичні та юридичні особи приватного права, які здійснюють підприємницьку діяльність, до системи інститутів громадянського суспільства не входять.

Натомість категорія «громадянське суспільство» визначається у наукових, довідкових та нормативно-правових джерелах неоднаково, внаслідок чого наразі відсутнє однозначне уявлення про її сутність. Зокрема, узагальнено можна виділити такі підходи до її тлумачення: 1) сфера суспільної діяльності громадян, які об'єднуються для прийняття спільних рішень, захисту прав та інтересів, зокрема у взаємодії із суб'єктами публічного адміністрування [18]; 2) суспільство, виражене сукупністю незалежних від держави інституцій, об'єднань, організацій, створених громадянами для реалізації різноманітних громадських ініціатив, задоволення суспільних потреб, колективних інтересів тощо [20; 21, с. 22]. Тобто за даного підходу ідеться про сукупність інститутів, а громадяни як самостійні одиниці не охо-

плюються цим поняттям; 3) суспільство, виражене сукупністю громадян, які взаємодіють із державою заради суспільного блага [22]; 4) сукупність громадян, їх об'єднань, асоціацій [23]. Іншими словами, у цьому разі використано змішаний підхід, який об'єднує два попередньо розглянуті. Він також виражається у наукових джерелах, в яких поняття «громадянське суспільство» використовується як синонім поняття «громадськість» [24, с. 297].

Таким чином, за допомогою аналізу та узагальнення розглянутого у статті можемо підсумувати таке: по-перше, поняття «громадянське суспільство» завжди використовується у сфері, пов'язаній із реалізацією активної громадянської позиції, спрямованої на забезпечення прав та інтересів громадян, їх реалізацію та врахування у контексті взаємодії з органами публічної влади; по-друге, воно стосується суб'єктів права, які здійснюють окреслену вище діяльність, тобто як громадян, так і колективних суб'єктів права, які діють в інтересах широкого загалу (тобто включаючи інтереси тих, хто не входить до їх складу), зокрема у контексті взаємодії із органами публічної влади.

Зі зроблених висновків випливає, що громадянське суспільство відображає частину суспільства, яка безпосередньо залучена, активно діє за напрямком участі в управлінні державними справами. Це дає змогу відмежувати категорію громадськості як загальної сукупності громадян, юридичних осіб, їх об'єднань, різноманітних громадських інституцій від громадянського суспільства як її політично та соціально активної частини. У такому разі, якщо взяти цю думку за основу, то логічним стане висновок з приводу співвідношення розглянутих у даній статті правових категорій: 1) громадськість є найширшим поняттям, яке включає усіх недержавних суб'єктів права, перерахованих вище; 2) громадянське суспільство – політично і соціально активна частина громадськості, яка реалізує закріплене у ст. 38 Конституції України право у різних галузях публічної політики за передбаченими законодавством формами й способами. До його інститутів чинне законодавство відносить конкретний перелік колективних, недержавних і непідприємницьких суб'єктів;

3) громадяни – це одинична й засаднича ланка й елемент громадськості та громадянського суспільства, якою є фізичні особи – носії прав та інтересів, в інтересах яких функціонують інститути громадянського суспільства, які при цьому можуть самостійно реалізовувати право на участь в управлінні державними справами у передбачених законом випадках переважно у власних інтересах або в інтересах більшості. На нашу думку, у випадках реалізації зазначеного права громадяни виступають як складова частина громадянського суспільства.

Викладене нашою хує також на думку про те, що термін «громадськість» є статичним, безумовним, а усі розглянуті вище суб'єкти завжди охоплюються його змістом, тобто вони завжди належать до його суб'єктного складу. Натомість термін «громадянське суспільство» має динамічний, умовний характер, а суб'єкти, які можуть охоплюватись його змістом, не перебувають у його складі постійно. Вони такими є лише під час виконання соціально й політично активних дій, спрямованих на участь в управлінні державними справами. Тобто їх належність до громадянського суспільства визначається зв'язком, фактом виконання його функцій. Такий висновок підтверджується сформульованою вище ознакою поняття громадянського суспільства, яка полягає в обов'язковому використанні даного терміну лише щодо окресленої діяльності, тому зазначений термін є застосовним до громадян та інших суб'єктів тільки у випадках виконання цієї умови.

Що стосується наявності плюралізму підходів до розуміння поняття «громадянське суспільство», які різняться здебільшого за переліком суб'єктів, яких варто включати до складу громадянського суспільства, то вона зумовлена, на нашу думку, розмаїттям можливостей та форм реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами, адже в окремих випадках законодавство обмежує такі можливості колективними представниками громадянського суспільства [19], а в інших передбачає взаємодію з громадянами безпосередньо [7]. Водночас суперечливе розуміння поняття «громадянське суспільство» також зумовлене

наведеною вище ситуацією із неоднозначним використанням юридичної термінології у нормативно-правових актах, де поняття «громадськість» і «інститути громадянського суспільства» вживаються неоднозначно і їх розуміння змінюється із кожним нормативно-правовим актом. Іншими словами, поза наявністю розмаїття правових можливостей із представництва інтересів громадськості нині наявна проблема дотримання вимог нормотворчої техніки в частині точності юридичної термінології.

Тим не менш, щоб підтвердити або спростувати тезу про вплив різноманітних форм участі на розуміння сутності громадянського суспільства, доречно в межах окремої статті приділити детальну увагу вивченню закріплених на нормативно-правовому рівні форм участі в управлінні державними справами. Вирішення цього завдання також дозволить сформулювати окремі пропозиції та рекомендації із удосконалення положень нормативно-правових актів, які регулюють адміністративно-правові відносини з окреслених питань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2023).
2. Головка В. Право на участь в управлінні державними справами: нотатки до наукової дискусії. *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 8. С. 93–99.
3. Гирик М.А. Механізми участі громадян у здійсненні державного управління та шляхи їх оптимізації: питання теорії та практики. *Економіка та держава*. 2014. № 4. С. 140–142.
4. Шалабай А.В. Поняття конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами та визначення його складників. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 79–81.
5. Ємельянова А.Г. Конституційне право громадян на участь в управлінні державними справами: актуальні проблеми реалізації. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 95–98.
6. Чуб А.В. Форми реалізації права особи на участь в ухваленні управлінських рішень: поняття та класифікація. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 287–290. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2020/72.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/70> (дата звернення: 01.06.2023).
7. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.06.2023).
8. Про затвердження Порядку залучення громадян до формування та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 січня 2010 р. № 10, втрата чинності від 3 листопада 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/10-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.06.2023).
9. Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2009 р. № 1302, втрата чинності від 3 листопада 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1302-2009-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.06.2023).
10. Про затвердження Порядку залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на довкілля : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 2011 р. № 771. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771-2011-%D0%BF> (дата звернення: 01.06.2023).
11. Про громадянство України : Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 13. Ст. 65. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 01.06.2023).
12. Термінологічний словник з правознавства. URL: <https://naurok.com.ua/terminologichniy-slovník-z-pravoznavstva-18514.html> (дата звернення: 01.06.2023).
13. Шемшученко Ю.С. Громадянин. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. URL: <https://leksika.com.ua/11960625/legal/gromadyanin> (дата звернення: 01.06.2023).

14. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 25 червня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 01.06.2023).

15. Практика законотворення. Правила оформлення проєктів законів та основні вимоги законодавчої техніки (методичні рекомендації) / заг. ред. та упоряд. В.П. Крижанівський ; вид. 4-те, випр. і доп. Київ : ФОП «Москаленко О.М.». 2014. 44 с. URL: http://eef.org.ua/wp-content/uploads/2017/01/Rules_Web.pdf (дата звернення: 01.06.2023).

16. Косович В.М. Загальнотеоретичні аспекти удосконалення нормативно-правових актів України. Львів, 2015. 488 с.

17. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#Text> (дата звернення: 01.06.2023).

18. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : Указ Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 01.06.2023).

19. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF> (дата звернення: 01.06.2023).

20. Громадянське суспільство. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 6. URL: <https://esu.com.ua/article-31976> (дата звернення: 01.06.2023).

21. Громадянське суспільство. *Словник термінів, які використовує Рада Європи у сферах молодіжної політики, прав людини та неформальної освіти* / Міністерство молоді та спорту України ; Рада Європи. 2021. 51 с. URL: <https://rm.coe.int/ukr-eng-dictionary-of-terminology-used-by-the-council-of-europe-in-the/1680a1b388> (дата звернення: 01.06.2023).

22. Громадянське суспільство. *Словник термінів за тематикою «громадянське суспільство»*. URL: <https://starkon.gov.ua/index.php/2011-11-18-13-43-38/2011-11-18-13-46-29/2011-11-18-13-47-09#:~:text=Громадянське%20суспільство%20-%20суспільство%20громадян%20з,з%20нею%20заради%20спільного%20блага> (дата звернення: 01.06.2023).

23. Громадянське суспільство. *Глосарій із законопроєктування : словник* / Центр законодавчих студій. URL: <http://lawdrafting.org/glossary/> (дата звернення: 01.06.2023).

24. Державне управління : підручник : у 2 т. Т. 1. / Нац. акад. держ. упр. при Президенті України ; ред. кол. : Ю.В. Ковбасюк, К.О. Ващенко, Ю.П. Сурмін та ін. Київ ; Дніпропетровськ : НАДУ, 2012. 564 с.